

Тетяна ПАНФІЛОВА

**ФОРМУВАННЯ СТРУКТУР
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
ЗА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ:
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1648—1676 рр.)**

Розглядаються умови формування й становлення структур громадянського суспільства за Козацької доби, зокрема в період української національної революції, боротьба за відновлення державної незалежності України наприкінці XVII — на початку XVIII ст. та збереження її соціально-політичних й національно-культурних здобутків, діяльність гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи та Пилипа Орлика.

Ключові слова: козацтво, Запорізька Січ, братства, національна революція, громадянське суспільство.

© Т. ПАНФІЛОВА, 2015

ISSN 1028-5091. № 1 (121), 2015

Формування громадянського суспільства — тривалий і складний історичний процес. Його становлення відбувається, головним чином, тільки у суспільстві з досить високим рівнем соціально-економічної, національно-політичної й культурно-освітньої зрілості. З уваги на специфічні обставини історичного розвитку та за умов створення Запорізької Січі — військової національно-політичної структури, яка базувалася на демократичних засадах виборності й підзвітності їх органів та відповідальності за долю українського народу, його соціальну і національну свободу. Уже наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. внаслідок державотворчої діяльності козацтва і самоврядних структур: братств, культурно-освітніх об'єднань, творчості інтелектуалів і політичної еліти, а також зростання авторитету православної церкви, коли «Київський митрополит ставав на рівень батька нації і гетьмана», в Україні, на думку науковців, відбувалася консолідація українського народу, зароджувалися і формувалися структури українського громадянського суспільства — важливий чинник реалізації національної ідеї та готовності й здатності народу творити та розбудовувати власну державу. Отже, аналізуючи соціально-політичні, національно-культурні та церковно-релігійні процеси в Україні на зламі XVI—XVII ст., можемо стверджувати, що уже в першій половині XVII ст. за Козацької доби були сформовані структури громадянського суспільства, які охоплювали майже всі аспекти життєдіяльності українського люду та його спільнот.

За умов національної революції 1648—1676 рр. державотворчі та суспільно-політичні процеси в Україні прискорювалися та різко поглиблювалися, набуваючи масштабного характеру. Це зумовлювалося багатьма обставинами. Насамперед, розбудовою національної держави, її соціально-економічною та культурно-церковною діяльністю, а також зростанням ролі самоврядних структур та громадських об'єднань. Загалом козацька держава відроджувалася, а в процесі національної революції утверджувалася не як орган монархічно-феодальної влади, а як інструмент здобуття українським народом соціальної та національної волі, й базувалася на традиціях Війська Запорозького. Тому рушійною силою національної боротьби, а отже й головним суб'єктом державотворення був народ в особі різних його соціальних прошарків і груп, а також національної еліти. У зв'язку з цим і формування та функціонуван-

ня українського громадянського суспільства віддзеркалювало тісне переплетіння діяльності органів козацької державної влади з громадськими самоврядними структурами та об'єднаннями.

Розглянемо, насамперед, політичні, соціально-економічні, культурно-освітні та церковно-релігійні здобутки українського народу в процесі національної революції XVII століття. Відомі історики Валерій Смолій та Валерій Степанков — автори монографії «Українська національна революція XVII століття...» стверджують, що «в середині XVII століття на українських теренах відбувся грандіозний революційний вибух, який докорінним чином змінив їхній політичний і соціальний розвиток, стан господарських відносин, привів до утворення національної держави у вигляді Козацької України, відіграв винятково важливу роль у розвитку національної свідомості, збагаченні арсеналу засобів і методів національно-визвольних рухів українців. По суті, йдеться про складний суспільно-політичний феномен раннього нового часу, породжений специфікою перебігу історичного процесу на етнічному українському ареалі й типологічно споріднений із масштабними соціальними і національними рухами в ряді країн Центральної і Західної Європи, що виступали в період вироблення кардинально відмінних від середньовічних суспільних відносин» [12, с. 7—8].

З самого початку козацька держава зароджувалася і формувалася на засадах діяльності самоврядних структур та виборності, а отже й підзвітності всіх обраних виконавців влади: від гетьмана, полковника — до осавула. Роль законодавчої влади у Запорозькій Січі виконувала Козацька Рада всіх козаків, які обирали уряд — Кіш та отамана-гетьмана, який уособлював вищу виконавчу владу.

Влітку 1648 р., після перших переможних боїв над польським військом під Жовтими Водами і Корсунем, державотворча програма Богдана Хмельницького передбачала: заснування на території по Білу Церкву та Умань удільного козацького державного утворення на автономних правах у складі Польщі; поновлення «давніх вольностей»; скасування прав воевод і старост щодо міст, замків та королівських володінь; підпорядкування Війська Запорозького «лише одному королю». У серпні — вересні 1648 р. були окреслені нові контури державності України у складі федеративної Речі Посполитої на теренах

Брацлавського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств зі статусом, який мало Князівство Литовське. І, нарешті, наприкінці грудня 1648 і травня 1649 рр. українська політична еліта заявила про державну незалежність українських земель від Речі Посполитої. У лютому 1649 р. польські комісари, які вели переговори з Богданом Хмельницьким, повідомляли короля, що «гетьману», «вже не про козацтво [йдеться], тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито» [12, с. 240—241, 244—247]. Тому з січня-лютого 1649 р. програма незалежної від Польщі Української держави стала домінуючою в політиці Богдана Хмельницького.

Під час урочистого в'їзду до столяного града Києва великий гетьман урочисто заявив про рішуче прагнення не тільки відновити українську державу, але й возз'єднати всі її землі. «Визволю з лядської неволі народ руський увесь. Бог мені дав, що я є єдиновладцем, самодержцем руським. Досить тепер маю вигоди, достатку і пожитку і в князівстві своїм, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи. Не залишиться тут нога жодного князя і шляхетки на Україні, а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послушний Війську Запорізькому». Іншими словами, Богдан Хмельницький прагнув відродити цілісну Вітчизну — «Велике Князівство Руське» в його державно-київських етнокультурних та геополітичних межах, якими «володіли благочестиві великі князі» [2, с. 43—46].

Власне все це й дає підстави ствердити, що на час повстання світоглядні засади Богдана Хмельницького визначалися типовими для патріотично налаштованих шляхти, старшин і козаків ідеями усвідомлення власної етнічної самоідентифікації як русини («українці»), представники «старожитнього руського народу», який споконвіків із часів Княжої Русі проживає на своїй території, священними силами якої є Київ і Дніпро, сприйняття православної церкви як невід'ємної ознаки належності до «руського народу»... розумінням під «руським народом» населення «територій, історично пов'язаних із Київським і Галицько-Волинськими князівствами, тобто етнічною Україною» [12, с. 78—80]. Під час польсько-українських переговорів Богдан Хмельницький вимагав: «Хай королівство Польське зречеться всіх

прав своїх, бо воно заявляє на ціле Князівство Руське, і хай віддадуть козакам Русь по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль. Хай поляки всіх Русинів проголосять вільними, хай з ними як з приятелями і сусідами чинять, хай зречуться всіх своїх претензій до Русі, бо поляк і спокій на Русі перебувати не можуть» [12, с. 87—88].

Державну владу, яка утверджувалася в Україні в період національної революції, науковці характеризують як республіканську. У національній державі Богдан Хмельницький зберіг, в основному, самоврядні структури, але, разом з тим, удосконалював полково-сотенний устрій, й на основі куренів створив спочатку паланки, а на початку 1950 р. — 16 полків, які й зосереджували в своїх руках владу, котра до того часу належала польським державним структурам. Ці організації перебували поза інституційним ядром політичної системи Речі Посполитої, яке творили король, сенат, сейм, шляхетські сеймики. Козаки наполегливо і цілеспрямовано намагалися подолати такий стан власної політичної маргіальності. Головною метою запорізької громади як політичної сили, згуртованої станомо-корпоративними інтересами, було зрівняння в політичних правах із шляхтою аж до участі козаків у виборах короля.

Політичне життя запорізької спільноти підтримувалося і спрямовувалося через Військо Запорозьке, що формувалося на військовій основі та засадах прямої демократії. Іншими словами, було соціальною спільнотою, яка виступала як самоорганізований політичний інститут [4, с. 486—488].

Водночас, в процесі реформування самоврядних структур Війська Запорозького була посилена влада гетьмана, якому підлягала «колективна воля» Війська Запорозького. Цей акт був продиктований, насамперед, рішучим прагненням Богдана Хмельницького підпорядкувати своїй владі дії повсталого народу, зокрема і козацького війська, щоб успішно реалізувати стратегічну мету — «визволити весь народ руський з лязької неволі».

З цього приводу В'ячеслав Липинський зробив такий концептуальний висновок. «У державно-політичній життю Великий Гетьман зумів опанувати українську анархію. Він єдиний зумів зорганізувати необхідну для існування державного ладу власну українську матеріальну силу і цією українською матеріальною силою замінити на Україні державні

сили чужі. Приборкання різних українських Кривоносів іменем і силою України перетворило Україну з теоретичної можливості в реальний факт. І факт цей зараз же признали ті, хто з анархії і революції — по тодішньому кажучи, «шарпанини» — жити не може і для кого своя держава природно миліша од чужої, але під умовою, щоб вона була дійсно державною» [9, с. 70]. У «секретній реляції» анонімний автор стверджував, що «холопство України... покладає надію на Богдана Хмельницького», який «поза сумнівом їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити» [12, с. 249—252]. За специфічних умов формування й утвердження національної державності України, Запорозьке Військо було, з одного боку, основною опорою державної влади, а з іншого, складовою частиною самоврядних громадських структур. У період національної революції кількість козацького війська постійно зростала за рахунок селян та міщан і досягала сотень тисяч на переважній частині етнічної території України. Це посилювало значення козацтва не тільки в органах державної влади, а і в громадських структурах, зокрема міських управах, а також у культурно-освітніх і церковно-релігійних об'єднаннях, насамперед у братствах, тобто у формуванні та утвердженні громадянського суспільства.

У цих процесах зростала й участь селянства, головним стимулом соціальної активності якого було прагнення реалізувати козацький ідеал, запровадити по всій Україні «козацькі присуди» і, таким чином, звільнитися від феодально-магнатського свавілля. Ліквідувавши 1652 р. феодальну форму земельної власності та всілякі повинності, гетьманський уряд легітимізував завоювання селянства, що сприяло утвердженню самостійних фермерських господарств, вільних власників землі, будівничих громадянського суспільства. До речі, статус особистої свободи та вільної фермерської власності на землю селяни Франції здобули на півтора століття пізніше [12, с. 58—59].

Саме у період національної революції сформувалися основні соціальні орієнтири українського суспільства, що визначали поведінку різних суспільних верств і, по-суті, перетворилися на невід'ємний елемент культурного буття українського народу. Українська національна революція внесла докорінні зміни у суспільну свідомість і спосіб мислення практич-

но всіх верств українського суспільства. Для селянства це означало реалізацію на практиці заповітного гасла «с. землі та волі». Здобувши особисту волю права власності на землю й вступу до козацького стану, селянство перетворилося з об'єкта політичних відносин на їх суб'єкт. Козацтво ж зі стану гнаного і переслідуваного перетворилося на провідну суспільну верству, через яку, по суті, трансформувалися основні тенденції політичного, господарського та етнокультурного розвитку України. Відповідні зміни відбувалися і в середовищі міщан, а також духовенства та шляхти [12, с. 192—195].

Головна роль в консолідації українського суспільства періоду національно-визвольних рухів належала, на думку В'ячеслава Липинського, православному духовенству і тодішній інтелігенції, які визнали світську гетьманську владу духовною владою народу. «Небувалий в нашій історії, ані перед тим, ані після того, величезний підйом духовний: — національний ідеалізм тодішніх духовних провідників нації, що, не претендуючи на посилену для них матеріальну владу, всю свою силу, весь свій вплив на народні маси і все своє захоплення вжили на сотворення духовної єдності національної між тими, хто править і тими, ким правлять — ліг в основу морального авторитету української державної влади в очах народних українських мас». І, що, нарешті, саме владою духовною сотворений моральний авторитет сильної державної української влади, остаточно «прихилив до неї найбільше культурні і найбільш політично та національно-цінні консервативні елементи, які по своїй природі без такої авторитетної і маєстатичної влади, в атмосфері «загального, рівного і безпосереднього мордобиття», існувати не можуть» [9, с. 70—71].

Важливим фактором збереження державотворчих та громадсько-культурних здобутків українського народу в процесі національно-визвольної боротьби була проблема легітимізації та визнання країнами Центрально-Східної Європи України як незалежної держави, до того ж зі специфічним для того часу республіканським характером суспільно-політичного ладу. Відомо, що у період середньовіччя держави виникали та функціонували на засадах династичної спадковості монархічної влади та панування феодалних відносин. У XVII ст., тобто після кількочотлітнього зникнення з міжнародної арени Київ-

ської та Галицько-Волинської держав, Україна втратила не тільки князівські династичні традиції, але й державотворчу спадщину Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Адже у Європі, і не тільки, спадкоємцями цих державних формувань уже вважалися Московська Русь та Річ Посполита.

За цих обставин легітимізувати Козацьку державу, а тим більше визнати її спадкоємицею Київської Русі, було вкрай складно. Тому козацька старшина дотримувалась двох засобів легітимізації України як держави. Перший — відродити княжу або утвердити нову гетьманську династію. На якомусь етапі думку про гетьманську династію спробував здійснити й Богдан Хмельницький, погодившись на обрання сина Юрія спадкоємцем гетьманської булави. Але більшість козацької старшини цю ініціативу не підтримала. Тому упродовж десятиліть гетьмани, загалом козацька верхівка прагнули здобути полівасалітет у складі однієї з сусідніх феодално-монархічних держав [14, с. 35—36].

У пошуках монарха-сюзерена — гаранта державності України гетьмани домовлялися з володарями Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії та Шведського Королівства. Під час тривалих переговорів гетьманська адміністрація намагалася найчіткіше окреслити, по-перше, правові засади входження української держави до складу країни монарха-сюзерена, протектора, а, по-друге, — захистити соціально-економічні, національно-культурні та церковно-релігійні здобутки українського громадянського суспільства.

Проаналізуємо цю ситуацію, насамперед, на прикладі українсько-московських домовленостей після того, як 1 жовтня 1653 р. Земський Собор у Москві ухвалив прийняти Україну «під високу руку царя за для православної віри», а на початку січня 1654 р. до Переяслава, столиці козацької держави, приїхало московське посольство для переговорів про союз. Відзначимо, що остаточний договір сторін було укладено не у Переяславі, а в Москві у березні 1654 р. на основі так званих березневих статей, підготованих Богданом Хмельницьким для української делегації до Москви. Згідно з договором цар гарантував Україні такі права: гетьмана і старшину обирає рада, українська адміністрація і судочинство не підлягають Московщині; податки збирає український скарб, а козацьке військо становитиме 60 тисяч; залиша-

ється давній поділ на стани — козацький, шляхетський, міщанський і духовний. І кожний стан зберігає свої права. Україна має право вести переговори з іншими державами, окрім Речі Посполитої та Кримського Ханства. Українці визнали такі права царя: утримувати в Києві воєводу з залогою; гетьман повідомляє царя: про закордонні посольства, про вибір нового гетьмана. Права всіх станів цар затвердив своїми грамотами [6, с. 178—179; 5, с. 226].

Можна ствердити, що з формальної точки зору цей договір ніби віддзеркалив досить високий рівень спільних поглядів сторін стосовно союзу двох держав. Насправді головна суть проблеми полягала в іншому: кожна з сторін по-різному розуміла політичну суть записаного у цих договорах. Якщо українська сторона визнавала протекцію царя та погоджувалась на відносну номінальну васальну залежність, яка, разом з тим, юридично означала вихід української держави зі складу Речі Посполитої, забезпечувала правове визнання її суверенітету та шлях до об'єднання українських земель у межах соборної держави, то російська сторона — як акт включення козацької країни до складу своїх володінь та реалізацію імперської політики «собираніе русских земель вокруг Москвы» [12, с. 295], тобто як інкорпорацію України до складу Московської держави.

Окрім того, на перешкоді реалізації договору як домовленостей двох рівноправних партнерів було те, що державно-політичний і соціально-економічний лад в українській і московській державах корінним чином різнився і був несумісний в єдиній системі. В Україні, як уже відзначалося, панувала, фактично, республіканська форма правління, виборний принцип органів влади та самоврядування, діяло Магдебурзьке право, селянин був вільним землевласником, існували різні культурно-освітні та церковно-релігійні об'єднання, зокрема, братства. Нарешті діяла незалежна від держави українська Православна церква.

У Московській державі — абсолютистська монархія, закріпачене селянство, відсутні самоврядні структури, православна церква була підпорядкована царю та його адміністрації. Загалом у державі не було громадян, а тільки «верноподданые его царского величества», тобто холопи, до яких у XVII ст. відносили навіть бояр та князів. За часів Петра I слово «холоп» замінено на «раб», а імператриця Катерина II 1786 р. утвердила термін

«верноподданный» [11, с. 26—27]. Упродовж століть політика царського уряду й полягала в тому, щоб і в Україні утвердити таку ж феодальну монархічну владу та безправність всіх прошарків населення, насамперед селянства.

Тому й московсько-українські договори 1654 і наступних років слід оцінювати не з точки зору їх змісту або тих чи інших декларувань його творців, а насамперед з наслідків їх реалізації, а вони — вкрай трагічні для українського народу: остаточна ліквідація державної незалежності, закріпачення селянства, руйнація громадянського суспільства, русифікація та національна дискримінація тощо. Власне це і дає підстави ствердити, що Переяславсько-Московські угоди та понад трьохсотлітнє перебування України «під високою рукою московського царя» не тільки відкинуло її назад до глухого середньовіччя, а й зупинило її подальший демократичний розвиток, який відбувався в сусідніх з нею Центральноевропейських державах.

Знаменно, що уже під час московсько-українських переговорів у січні 1654 р. у Переяславі частина козацької старшини та православного духовенства засвідчили стурбованість перспективою васальної залежності України від Московської держави, та рішуче противилися підпорядкуванню України Московському царству. Найпереконливіше цю позицію відстоював Іван Богун. «У Московщині, — стверджував Богун, — панує найогидніше рабство, там немає і не може бути нічого власного, бо все є власністю царя. Московські бояри титулюють себе «рабами царськими». Увесь народ московський є рабом. У Московії продають людей на базарі, як у нас худобу. Прилучатися до такого народу — це гірше, як скочити живим у вогонь» [10]. Саме у зв'язку з тим присягати московському царю відмовилися відомі полководці Іван Богун та Іван Сірко, Брацлавський, Кропив'янський, Полтавський і Уманський козацькі полки, окремі міста, наприклад, Чорнобиль, а, головне, — православне духовенство на чолі з київським митрополитом Сільвестром Косовим [8, с. 161—163].

Наростала тривога за подальшу долю України і у Богдана Хмельницького, який «неохоче прийняв становище царського васала і не погоджувався на підданство московському монарху, він продовжував йти власним шляхом, до скріплення своєї влади і дер-

жави» [6, с. 179]. Тому гетьман продовжував йменувати себе господарем «Руської держави». 1655 р. Хмельницький заявив польському послу Станіславу Любоцькому: «Я став уже паном всієї Руси і не віддам її нікому» [11, с. 27].

Отже Богдан Хмельницький послідовно відстоював суверенітет Козацької держави, її соціально-політичний лад та пильно стежив за діями московського царя, який не дотримувався угод та розглядав її як складову частину своєї держави, на яку поширюються її закони. І коли Москва, без відома Хмельницького, підписала з Польщею так зване Віленське перемир'я, яке передбачало передачу частини України Речі Посполитій, гетьман заявив, що такими зрадницькими діями московсько-українська угода втратила чинність, а 2 жовтня 1656 р. Козацька Рада ухвалила одноставно боронити Україну, бо присягали собі, а не чужим монархам. Створена Хмельницьким коаліція союзних держав — Україна, Швеція, Трансильванія, Молдовія, Волохія та Бранденбург мала не тільки антипольський, але й антимосковський характер.

Військовий конфлікт з Москвою, який назрівав уже за Богдана Хмельницького, після його смерті (27 липня 1657 р.) швидко наближався. Обраний у жовтні на Генеральній Козацькій Раді гетьманом Іван Виговський послідовно продовжував утверджувати державну незалежність України та консолідацію козацької старшини. Саме з цією метою 16 вересня 1658 р. він підписав з Польщею Гадяцький договір, яким передбачалося створення федерації рівноправних держав — Польщі, Литви та України. Під назвою Велике князівство Руське — Україна мала законодавчу — Національні збори та виконавчу владу, гетьмана, який всенародно обирався, власну скарбницю та монету, армію — 30 тисяч козаків (перебування польсько-литовських військ на території України заборонялося), визнавалася рівноправність римо-католицької та православної релігій [5, с. 231].

Однак ратифікація Гадяцької угоди — цього стратегічно важливого для України документа — виявилася вкрай складною справою, бо у козацькому таборі з обох сторін протидіяли конфліктуючі сили. У поспільства Лівобережжя наростали проторосійські настрої, падав авторитет Івана Виговського, зростало невдоволення його політикою серед значної час-

тини козацтва та старшин. І тому ідея зближення з Польщею втрачала прихильників. Водночас переважна частина польської еліти не хотіла погодитися на існування навіть у статусі автономного «Руського князівства» [1].

Тим часом у відповідь на підписання Гадяцького договору московський цар Олексій Михайлович назвав Івана Виговського зрадником та оголосив війну Україні. Своєю чергою гетьман розіслав маніфест до всіх європейських держав, в якому звинуватив Москву в порушенні Переяславського договору та у підписанні Віленської угоди з Польщею, а також у підтримці опозиційних до гетьмана старшин.

28—29 червня 1659 р. під Конотопом козацьке військо під проводом Івана Виговського вщент розбило понад стотисячну московську армію. Це була блискуча перемога демократичного українського суспільства над феодально-холопською монархічною московською державою. Вона відкривала чудові перспективи подальшої розбудови української держави, її демократичних структур. Але, на жаль, цю можливість не було використано, бо, як писав В'ячеслав Липинський, «Ми дуже часто в історії починали національно відроджуватись, але ніколи цього відродження не закінчували, бо самі ж його ініціаторів і творців, перше ніж вони діло виконали, власними руками побивали» [9, с. 65—66]. Так трапилося і з Виговським, проти якого виступило чимало козацьких ватажків, які писали на нього доноси і московському царю, і польському королю. Все це і змусило Івана Виговського скликати Генеральну Раду та скласти перед нею булаву. 1664 р. внаслідок доносу полковника Павла Тетері Іван Виговський був страчений польською владою.

1667 р., без участі українських представників, Річ Посполита та Московська держава підписали Андрусівське перемир'я, яке узаконювало поділ України на Лівобережну у складі Московії, та Правобережну — під владою Польщі. Цей поділ був підтверджений 1686 р. Вічним миром Москви та Речі Посполитої. Десятилітня боротьба Московії і Польщі за володіння Україною, до якої були залучені різні групи козацької старшини, зумовила не тільки початок руїни української державності, але й її соціально-економічних і соціально-політичних здобутків, зокрема громадянського суспільства.

Украї негативна роль у цьому процесі належала підпорядкуванню 1665 р. Київської митрополії московському патріархові. Адже якщо упродовж століть православна церква була духовною основою національного самозбереження та визвольної боротьби українського народу за відновлення своєї держави, то у московській державі православна церква була засобом руйнації державотворчої спадщини та самотності українського народу, важливим фактором розбудови єдиної і неподільної московської імперії — тюрми народів. З цього приводу В'ячеслав Липинський писав, що анархія і моральний упадок «правлячої верстви в козацькій державі, при постійних бунтах проти неї тих, ким ця верства правила, повернули назад Україну знов до руїни, до часів «звірячого самопоїдання»...» і, що «непосідаюча знов власного «закону», «велика й обільна» земля українська мусіла прийняти «закон» механічно накинутий їй силою нових зайшлих та місцевих завойовників: творців на руїнах Київської Митрополії і української Гетьманщини петербургсько-російської синодальної та імператорської держави» [9, с. 35—36].

Але й за цих складних внутрішньо- і зовнішньополітичних обставин патріотично налаштована частина козацької старшини шукала шляхи і засоби відновлення державної незалежності і соборності України та збереження соціальних і національно-культурних здобутків українського народу, тобто структур громадянського суспільства. І знову, як і за часів Богдана Хмельницького та Івана Виговського, тривали пошуки надійної держави — монарха-сюзерена, васалом якої могла стати Україна. Кандидатури були ті ж самі — Річ Посполита, Московське царство, Шведське королівство та Османська імперія. Особливо багато зусиль для досягнення незалежної і єдиної України доклав гетьман Петро Дорошенко (1665—1676), який, правда, безуспішно спробував розв'язати цю проблему з усіма можливими сюзеренами, зокрема і Туреччиною [13, с. 61—62].

На початку XVIII ст. найрішучіші кроки відродження державної незалежності України та її територіальної єдності зробив гетьман Іван Мазепа. Пересвідчившись у тому, що Московія не забезпечує вільне існування козацької автономії, а головне — не бажає повернути Правобережжя під гетьманську владу та, що «нас, гетьмана, генеральну старшину,

полковників і увесь Війська Запорозького провід, урядженими своїми наказами хоче до рук приборкати, в тиранську свою неволю запровадити», Іван Мазепа розпочав переговори з шведським королем Карлом XII для забезпечення «вольностей українських такою ж мірою, як і Речі Посполитої і Литовської». В українсько-шведській угоді було стверджено, що: 1 — Король Карл XII «зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі...»; 2 — Все на колишній території Московщини «українському народові передається і задержиться при українському князівстві»; 3 — Князь і стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть збережені і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього; 4 — «Іван Мазепа — законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством, по його смерті... стани України збережуть всі вольності зі своїми правами, стародавніми законами» [14, с. 386—387].

У зверненні до війська Мазепа стверджував, що цей договір допоможе визволити Україну з рабства і московської тиранії та відновити її «самовладність», що у війні Україна дотримуватиметься збройного нейтралітету, а після війни залишиться «при своїх природних князях і при всіх попередніх правах і привілеях, що вільну націю означають», бо «Україна обох сторін Дніпра з Військом Запорізьким і народом українським має бути вічними часами вільною від усякого чужого володіння... Цілість границь її, непорушність вільностей, прав і привілеїв її свято мають заховуватися, аби Україна вічними часами вільно тішилася своїми правами і вольностями без жодної шкоди» [3].

В останньому програмному Універсалі (весна 1709 р. — між лютим і травнем) Мазепа докладно обґрунтував необхідність союзу зі шведським королем Карлом XII «задля Вітчизни нашої і всього народу» та «звільнення Вітчизни з московської неволі». Гетьман переконував співвітчизників: «Якщо самому, вічній пам'яті, Богдану Хмельницькому можна було залишатися під протекцією невірних і навіть шукати у них для себе й усіх запорозьких воїнів у них допомоги, якщо також іншим Вождям — Виговському, Тетері, Дорошенку (можна було це робити), чому тільки нам не можна шукати допомоги і просити захисту у Християнського монарха, най-

яснішого короля Швеції, задля визволення Вітчизни нашої та усіх Запорозьких вояків від московітського ярма, від якого, якщо тільки нас не звільнять, напевно, вже занапастимо нашу Вітчизну і самі загинемо, прив'язані до ярма московітського рабства... Тому ми, — продовжував Гетьман, — заохочуємо цим останнім універсалом вас, хоч ви і викликаєте співчуття, щоб заради себе самих, жінок і дітей своїх, не віддали себе у московське рабство...» [3].

У цих універсалах Іван Мазепа чітко окреслив суть угоди: утвердження державної незалежності та збереження соціально-економічних та національно-культурних здобутків українського народу, «аби Україна вічними часами вільно тішилася своїми правами і вольностями без жодної шкоди» [3].

Якою мірою ці свободи були конституційно гарантовані чітко окреслив сподвижник Івана Мазепа Пилип Орлик у «Виводі прав України» — першій демократичній конституції середньовічної Європи. Насамперед відзначимо, що «Вивід прав України» це, по-суті, узагальнений досвід українського республіканського державотворення, невід'ємною частиною якого було громадянське суспільство, його структури, самоврядні органи та об'єднання. Тому Пилип Орлик насамперед ствердив, що Богдан Хмельницький з військом запорозьким піднялися на боротьбу, «лише прагнучи по праву свободи і захищаючи православну віру, яку всіляко пригноблювали польські власті...». У зв'язку з цим він докладно охарактеризував принципи розбудови козацької демократичної держави. Йшлося, передусім, про причетність всіх прошарків населення країни до управління громадськими справами, щоб «і під час війни, і за умов миру збирати приватні і публічні ради, обговорювати спільне благо Батьківщини...», на яких і гетьман не відмовлятиметься «підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку?».

Окрім того, Конституція декларувала необхідність контролю широким загалом діяльності державної адміністрації. Тому «завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням», а після виборів «кожен із них, заступаючи свій уряд, повинен скласти за публічно ухваленою формою тілесну присягу на вірність Батьківщині, чесну відданість Гетьману й виконання обов'язків своєї служби». А

якщо виявиться, що той чи інший посадовець відхиляється від законів, громада має право «публічно на Раді висловити докір Його Ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей Батьківщини...».

Особливо важливий пункт Конституції стосувався захисту прав і свобод громадян, коли виборні «наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві» [7, с. 45—62].

Конституція ставала на захист міст, особливо тих, що згодом були передані у власність різних осіб духовного і світського стану. «Ото ж, — йшлося далі в конституції, — після того, як наша власна Батьківщина буде втихомирена від збурення війнами і звільнена від московського рабства, нехай буде призначена і через спеціально встановлених комісарів здійснена ревізія усіх видів публічних і приватних володінь і за високим рішенням Генеральної Ради у присутності Гетьмана нехай буде ухвалено урочисто і непорушно: кому належить згідно з законом, а кому не належить користуватися правом володіння публічними маєтками, і які саме належить виконувати повинності підданам...» [7, с. 240—245].

Окрім того передбачалося, що згідно з цим Виборчим Актом має бути ухвалений закон, «щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими і непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися Гетьманською владою» [7, с. 45—62; 5, с. 240—245].

На жаль, після трагічної поразки національно-визвольної боротьби під проводом Івана Мазепа та Пилипа Орлика, ліквідації 1754 р. Запорозької Січі, і особливо після включення до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. Правобережної України та утвердження феодально-монархічної влади і закріпачення селянства, в Україні були знищені рештки державності та громадянського суспільства.

Загалом у Російській імперії не було жодних умов формувати структури громадянського суспільства, бо, як уже відзначалося, у цій державі не було громадян, а тільки холопи «подданые его царского величества». Тим більше таких можливостей були позбавлені українці, адже упродовж століть Москов-

ська держава проводила щодо українського народу політику геноциду, заперечуючи його національну ідентичність, а тим більше право на національно-державне самовизначення.

1. *Грабовський С.* Великі європейські проекти для України та їхня загибель / С. Грабовський // *День*. — 2013. — 20—21 грудня.
2. *Дзира Я.* Перший паспорт козацтва. Найдавніший реєстр Низового війська. 1581 рік / Я. Дзира // *Літературна Україна*. — 1991. — 13 червня.
3. Іоанн Мазепа, Вождь війська Запорозького, обох частин Бористена, славного ордена святого Апостола Андрія, білого орла Кавалер / *День*. — 2010. — 12—13 березня. — № 43—44.
4. *Історія української культури* : у 4-х т. — Т. 2. — Київ, 2003.
5. *Історія України від найдавніших днів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів* / А.П. Коцура, Н.В. Терес. — Київ ; Чернівці, 2008. — Книги XXI. — 1100 с.
6. *Крип'якевич І.* Історія України / І. Крип'якевич ; відп. ред. Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. — Львів : Світ, 1990. — 520 с.
7. *Кресіна І.О.* Гетьман Пилип Орлик і його конституція / І.О. Кресіна, О.В. Кресін. — Київ, 1993.
8. *Лазарович М.В.* Історія України / М.В. Лазарович. — Київ : Знання, 2008. — 683 с. — (Навч. посібник).
9. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України / В. Липинський. — Нью-Йорк : Булава, 1956. — 111 с.
10. *Палій О.* Як історик Костомаров розсудив телеведучого та російського дипломата / О. Палій // *День*. — 2013. — 13—14 вересня.
11. *Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2 т. — Том II (Від половини XVII сторіччя до 1923 року) / Н. Полонська-Василенко. — Мюнхен : Українське видавництво, 1976. — 599 с.
12. *Смолій В.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. — Київ : Києво-Могилянська Академія, 2009. — 447 с.
13. *Смолій В.* Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. — Київ : Темпора, 2011. — 631 с.

14. *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. / Т. Чухліб. — Київ : Інститут Історії України НАН України, 2003.

Tetyana Panfilova

ON FORMATION OF CIVIC
STABLE ORGANS THROUGH
COSSACKDOM EPOCH
AND CIVIL SOCIETY IN THE PERIOD
OF UKRAINIAN NATIONAL REVOLUTION
(1648—1676)

The author's some reflections as to conditions of formation and making of civil social structures during the Cossacks Epoch, particularly in the period of Ukrainian National Revolution have been considered in the article. Quite wide range of issues have been analyzed as struggle for renovation of Ukraine's independence through the late XVII and early XVIII cc. as well as socio-political and natio-cultural efforts of hetman Bohdan Khmelnytsky and his successors' Ivan Vyhovsky, Ivan Mazepa and Pylyp Orlyk activities

Key words: the Cossackdom, Zaporizhska Rifle Sich Army, brotherhoods, congregations, national revolution, civil society.

Тэтяна Панфілова

ФОРМИРОВАНИЕ СТРУКТУР
ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА
В КАЗАЧЬЮ ЭПОХУ:
ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В ПЕРИОД
УКРАИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ
РЕВОЛЮЦИИ (1648—1676)

Статья об условиях формирования и становления структур гражданского общества во время Казачьей эпохи, в частности в период украинской национальной революции, о борьбе за восстановление государственной независимости Украины в конце XVII — начале XVIII века и за сохранение ее социально-политических и национально-культурных завоеваний, о деятельности гетьманов Богдана Хмельницкого, Ивана Выговского, Ивана Мазепы и Пыльпы Орлыка.

Ключевые слова: казачество, Запорожская Сечь, братства, национальная революция, гражданское общество.